

**МОДАЛЬ СӨЗДЕР. МАҚСАТ
ҮСТЕУ. ДАРА ЖӘНЕ КҮРДЕЛІ
ЕТІСТІК.**

МОДАЛЬ СӨЗДЕР

Модаль сөздер – сөйлеушінің сөйлем мазмұнына көзқарасын білдіретін сөздер. Қазіргі қазақ тілінде модальдықты толық мәнді есім де, етістік те, көмекші сөздер де білдіреді. Модаль сөздер есімді (керек, қажет, тиіс, сияқты, сықылды, тәрізді, секілді, мүмкін, бәлки, бәлкім, әрине, әлбетте, рас, анығынан, шамасы, тәрізді) және етістікті (екен, шығар, болар, дейді, көрінеді, білем) деп екіге бөлінді. Бұлардың модальдылық сипаты бірдей емес. Әрине, мүмкін сөзінің лексикалық мағынасының өзі әуелден модальды. Ал білем, көрінеді т.б. сөздердің лексикалық мағынасының сыртында модальдылық та мағына бар. Мысалы: *Мен оны жақсы білем. Бұл жерден ауыл анық көрінеді.* Мұндағы *білем, көрінеді* етістіктері өздерінің негізгі лексикалық мағынасында жұмсалған. *Мені оятқан сен білем. Кешегі облысқа кеткендердің бірі Асқар көрінеді* дегендерде бұлар таза модальдылық мағына білдіріп тұр. Сондай-ақ қажет, керек, мүмкін, рас модаль сөздерін де дәл осы тұрғыда алып қарауға болады. Модаль сөздер сөйлемнің баяндауышының құрамында жұмсалады. Кейбірі қыстырма сөздердің қызметінде қолданылады. Мысалы, *Рас, Ділдәні Абай сүйіп қайтқан жоқ (Мұхтар Омарханұлы Әуезов).* Мүмкін, олар үйде жоқ. Модаль сөздер мен қыстырма сөздерді шатастыруға болмайды, бұлар – өзіндік ерекшеліктері бар екі түрлі грамматикалық категориялар. Модаль сөздер баяндауыш құрамында жұмсалғанда көбіне келер шақта келеді. (Олар келген кезде менің жұмыста болуым мүмкін. Байдалыға соларды салу қажет (Мұхтар Әуезов). Модаль сөздер болжалдық, міндеттілік, мүмкінділік, қажетілік, т.б. мағыналарда қолданылады.

МАҚСАТ ҮСТЕУ

Мақсат үстеу қимылдың, іс-әрекеттің болу мақсатын білдіреді де, қалай? не мақсатпен? деген сұрақтарға жауап береді. Мақсат үстеулері сан жағынан көп емес. Оған: әдейі, жорта, әдейілеп, қасақана т.б. сөздер жатады. Мысалы: әдейі, келдім, жорта айтты, әдейілеп шақырды, қасақана үндемеді т.б.

ДАРА ЖӘНЕ КҮРДЕЛІ ЕТІСТІКТЕР

Дара етістіктер құрылымына қарай *түбір етістіктер* және жұрнақ арқылы жасалған *туынды етістіктер* деген екі топқа жіктеледі. Дара етістіктер мысалы: *ек, жек, оқы, жаз, кел, аяқта, баста, қолда, арала, сабала, сүйреле, шапқыла, үймеле, кіріс, жуын, айтқыз* т. б.

Түбір етістіктер

Түбір етістіктер деп арнаулы морфологиялық бөлшектері жоқ, демек, қазіргі кезде морфологиялық жағынан түбір және жұрнақ деп бөлшектеуге болмайтындай етістік формалары аталады. Мысалы: *аз, ал, айт, алда, арба, ат, ас, аш, ақ, бар, бас, бат, бер, без, бол, бөр, байла, баста, бақырай, де, ез, ер, ес, жет, жала, жыла, же, жел, жебе, жорт, жи, жар, жаз, жүз, жүгір, илан, тасы, тара, тос, тол, тоқы, түс, үр, ұқ, шал, шай, шаш* т. б.

Туынды етістіктер

Туынды етістіктерге, әдетте, түбірлерден арнаулы жұрнақтар арқылы жасалған етістіктер жатады. Туынды етістіктерді тиісті түбірге және жұрнаққа бөлшектеуге болады, бірақ ол туынды тұлға есебінде қолданыла береді. Мысалы: *ой+ла, той+ла, тер+ле, сүр+ле, ем+де, көз+де, тоқпақ+та, іс+те, сын+а, мін+е, мол+ай, ес+ей.*

Есім негізді етістіктер

Есім негізді етістіктерге етістіктерден өзге сөз таптарынан жасалатын етістіктер жатады, олар арнаулы жұрнақтар арқылы көбінесе зат есімнен, сын есімнен, үстеулерден, еліктеуіш сөздерден, әредік одағайлардан жасалады.

Күрделі етістіктер

Күрделі етістіктердің түрлері:

Құрамды етістік

Құрама етістік

Сараламалы етістік

Суреттеме етістік

Тұрақты етістік

Құранды етістік

Етістіктің бірінші компоненті (есім) негіз болса, екінші компоненті (көмекші етістік) сол есім сөзді етістікке айналдыратын дәнекер есебінде қызмет етеді.

Мысалы: *жәрдем ет, ән сал, үлгі қыл, қабыл ал* т. б. **Құрама етістік**

Бұл етістіктердің әрбір компонентінде өзді-өзіне дербес лексикалық мағына бар және әрқайсысының осы мағыналары бір-бірінен кем емес, бір-бірімен парапар я тең түседі.

Мысалы: *алып ал, ала кел, барып кел, бара кел, алып бар, ала бар, алып кет, ала кет, келіп кет* т. б.

Сараламалы етістік

Бұл етістіктер екі я одан аса етістіктің тіркесінен құралады. Лексикалық мағынасына алғашқы етістік негіз (жетекші) болады да, оған қосылатын көсемшенің жұрнағы (-а, -е, -й, -ып, -іп) мен соңғы көмекші етістік селбесіп жетекші етістіктің мағынасын саралайтындай қосымша грамматикалық мән үстейді. Сарамалы етістік құрамындағы көмекші етістіктердің түрлі-түрлі болуларына қарай және компоненттердің сандары да, өздері де басқа-басқа болуларына қарай, олардың грамматикалық қызметтері де, грамматикалық семантикалары да сала-сала болып, амалдың жүзеге асу я өту сипаттарының әр қилы кезеңі, сатысы сияқты абстракты құбылыстарды білдіреді.

Суреттеме етістік

Бұл етістіктер жетекші сөз бен көмекші етістіктен құралады. Жетекші сөз етістіктің жалаң я күрделі көсемше, есімше формасында, жалаң есімдер және есім мен етістік араласқан формаларында болады. Бұларға әрдемші болып көмекші етістік қосылады. Көмекші етістіктердің көбі — е көмекші етістігінің түрленген формасы болып келеді.

Мысалы: *барып едім, барған едің, келетін еді, түсінуші едік, ұйықтап кеткен екенмін, кешігіп қалған екенсің, келсе игі едіңдер, мұғалім едіңіздер, жас екен; бармақ болды, келемек екен, жазатын болды, келетін көрінеді* т. б.

Тұрақты етістік

Бұл етістіктерге лексикаланған, идиомаланған тіркестер жатады.

Мысалы: *опық жеді, таяқ жеді, құр қалды, бас қойды, ауыз жаласты, арам тер болды, қырғи қабак болды, бетке шіркеу салды, жан алқымға алды, ауыз салды, көз салды, жек көрді, жанын қияды* т. б.